

**Cild: 17 Say: 1
2014**

ISSN 2218 – 0346

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI

Təsisçi
Hamlet İsaخانlı

Baş Redaktor
Qüdrət İsmayılzadə

Redaktor müavirləri

Roza Arazova
Tarix Dostiyev
Bəhlul İbrahimli

Məsul katib
Sevda Hüseynova

İşçi heyəti
Xaqani Həbibov
Ləman Babaşlı

Redaksiya heyəti

Yüksel Sayan (Türkiyə)
İsmayıl Hacıyev (Azərbaycan)
Bertyill Lyonnet (Fransa)
Rauf Muncayev (Rusiya)
Mehmet Ösdoğan (Türkiyə)
Vəli Baxşəliyev (Azərbaycan)
Otar Caparidze (Gürcüstan)

Ayman Dosimbayeva (Qazaxıstan)
Maya Rəhimova (Azərbaycan)
Mehmet İşıqlı (Türkiyə)
Lauren Listven (ABŞ)
Andreas Şaxner (Almaniya)
Murtuzəli Hacıyev (Rusiya)

İÇİNDƏKİLƏR

TƏDQIQATLAR

Yaqub Məmmədov - Dmanisi alt paleolit düşərgəsi.	9
Şəlalə Bağirova - Azərbaycanda erkən əkinçilik	19
<u>Cəfərqulu Rüstəmov</u> , Firuzə Muradova - Daşsalahlı kurqanları.	25
Gülnaz Abdullayeva - Azərbaycanın orta tunc dövrü Qaraköpəktəpə abidəsi kontekstində	38
Elnur İmanov - Gəmiqaya və Kəlbəcər qayaüstü təsvirlərində Azərbaycanın dağlıq bölgələrinin heyvanat aləmi.	50
Nəsibə Mustafayeva - Azərbaycan ərazisində ilk və orta tunc dövrü abidələrində aşkar olunmuş ox və nizə ucluqlarının analitik tədqiqi	57
Elgün Aslanov - IV-XIII əsrlərdə Quruçay və Köndələnçay hövzəsində əkinçilik mədəniyyəti haqqında	67
Müşfiq Bayramov - Kürqırağı orta əsr kənd tipli yaşayış yeri.	77

ELM TARİXİ

Hicran Mahmudova, Xumar Vahidova - Albanşünas alim Rəhim Vahidov	85
--	----

TƏLƏBƏLƏRƏ KÖMƏK

Əsgər Əhməd - Səfəvilər dövründə Azərbaycanda ovçuluq	90
Anar Əzizsoy, Rahim Həsənov, Elşən Abdurahmanov - Şəki şəhəri və ətraf kəndlərdə pirlər və ziyarətgahlar	99

XRONİKA, RƏYLƏR, MƏLUMATLAR	108
--	------------

TƏDQIQATLAR
RESEARCHES
ИССЛЕДОВАНИЯ

DMANISI ALT PALEOLIT DÜŞƏRGƏSİ

Yaqub Məmmədov

(AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu)

yaqub_amea@mail.ru

Açar sözlər: Alt Paleolit, Cənubi Qafqaz, Dmanisi, Homo erectus.

İnsan növünün mənşəyinə dair bu zamana qədər aparılan tədqiqatlar tam qənaətbəxş deyil. Belə ki, Homoya münasibətdə “nə” xüsusunda razılaşılsada, “necə” və “nə zaman” məsələlərində ümumi razılıq yoxdur. Son dövrlərə qədər əksər paleoantropoloqlar hesab edirdilər ki, “hara” sualının cavabı birmənalı Afrikadır. Lakin son bir neçə on illik ərzində Afrikadan kənardada iki məskənin – Gürcüstanda Dmanisi və Flores adasında Liang Buanın aşkar edilməsi, bu məsləyə də yenidən baxmağın zərurətini yaratdı.

Dmanisi alt paleolit məskəni Cənubi Qafqazda (41°20'10"Ş və 44°20'38"Ş), Gürcüstanın cənub – şərqində (Tiflis şəhərindən 85 km – cənub – qərbdə), Dmanisi vulkanik yaylasında, dəniz səviyyəsindən 881 m yüksəklikdə Masavera (Xram) və Pinesauri çayının qovuşması ilə yaranan burunda yerləşir (1 – 10432).

Dmanisidə 1930 – cu illərdən (1936 – cı ildən başlayaraq) aparılan qazıntılar əsasən abidənin tunc dövrü və orta əsrlər arxeologiyası ilə bağlı olmuşdur (L. Muskleşvili, V. Çaparidze)(2). Lakin 1983 – 1987 – ci illərdə orta əsr şəhər hissəsində aparılan qazıntılar zamanı erkən pleystosen dövrü heyvan qalıqları (1983 – cü ildə aşkar olunan heyvan sümükləri arasında Prof. A. Vekua erkən pleystosen dövrü üçün xarakterik olan Dicerorhinus etruscus kərkədanının dişinin olduğunu müəyyən etmiş (3)) və arxeoloji materialların (1984 – cü ildə isə buradan dövr üçün xarakterik olan ilk daş alətlər aşkar olunmuşdur (3)) aşkarlanması ilə nəticələndi. Nəhayət burada 1991 – ci ildə Gürcüstan Milli Elmlər Akademiyası Arxeoloji Tədqiqat Mərkəzi və Alman Mərkəzi Muzeyinin birləşmiş ekspediyasının apardığı qazıntı zamanı çox yaxşı saxlanmış hominid qalığı, D211 çənə aşkar olunmuşdur (4 – 509).

Bütövlükdə 1990 – 2008 – ci illərdə aparılan qazıntılar nəticəsində əldə olunan insan qalıqları Dmanisini ən zəngin Homo erectus məskənlərindən biri olduğunu təsdiq etmişdir.

Dmanisidə aparılan müasir tədqiqatlar Surix Universitetinin Antropologiya İnstitutu və Gürcüstan Milli Muzeyi arasında davam edən əməkdaşlığa əsaslanır və Dmanisi layihəsi SNSF (İsveç Milli Elm Fondu) və SDF (İsveç İnkifaf və Əməkdaşlıq Agentliyi) tərəfindən yaradılan SCOPES (Şəqi Avropa və İsveçrə arasında Elmi Əməkdaşlıq) tədqiqat proqramı ilə maliyələşdirilir (5).

Dmanisidə tarixdən əvvəlki dövr qazıntıları əsasən burunun mərkəzi hissəsində mərkəzləşmişdir. Təxminən 1,85 milyon il əvvəl bazalt lavasının Masavera çayı vadisinə tökülməsi ilə yaranan təbii bənd, keçmiş Pinazaure axını boyu müvəqqəti gölün qalxmasına səbəb olmuşdur. Daha sonra iki çay dərələr və müasir burun yaratmışdılar. Bununla belə, geomorfoloji çöküntü və geokimyəvi tarixlər Dmanisi çöküntülərinin qətiyyən göl mənşəli olmadığını və müvəqqəti gölün Dmanisi erkən pleystosen yaşayış yerindən təxminən 25 metr aşağıda mövcud olduğunu göstərdi (3).

Dmanisidə Masavera bazaltının üzərində yerləşən çöküntülər arqon/arqon ilə 1,85 milyon il əvvələ aid olunur. Dmanisinin çöküntü stratigrafiyası iki əsas hissəyə – A və B ayrılır. Onların özü də bir neçə yarımhissədən ibarətdir. Masavera bazalt üzərində yerləşən A təbəqəsi (A1 – A4 yarımhissələri) B təbəqəsindən (B1 – B5 yarımhissələri) cüzi, qeyri müvafiq çöküntü ilə ayrılır. A təbəqəsinin A1 – A2 çöküntüləri 1.81 milyon il əvvələ aid olunur. Son Olduvay A təbəqəsi üzərində yerləşən erkən Matuyama B təbəqəsini təşkil edən suxurlar maqnit – biomaqnit və korrelyativ arqon – arqon ilə 1,77 milyon il əvvələ aid olduğu müəyyən olunmuşdur (5 – 10375).

Məskənin stratigrafik öyrənilməsi göstərir ki, bütün insan qalıqları B təbəqəsindən əldə olunmuşdur (6; 7). Masavera bazalt üzərində yerləşən A təbəqəsindən son dövrlərə qədər heç bir artefakt və ya insan qalığı aşkar olunmamışdır. Yalnız Dmanisinin M5 hissəsində sınaqların tamamlanması ilə daha qədim A təbəqəsində saxlanılan artefaktlar və heyvan sümük qalıqlarının aşkar olunması, Dmanisinin məskunlaşma tarixinin yuxarı Olduvay subkronuna aparıb çıxardır. M5 də aparılan qazıntılar nəticəsində ümumilikdə 122 daş artefakt aşkar olunmuşdur (49 – ədədi B təbəqəsindən, 73 – ədədi A təbəqəsindən) (1– 10432).

M5 ölçü vahidi Sahə 1 qazıntılarında 85 m qərbdə yerləşir. Dar geoloji xəndəyin ($2m^2$) – sınaq vahidinin nəticələrinə görə Masavera bazaltı üzərində yerləşən çöküntülərin qalınlığı 6.2 m təşkil edir. Bu qalın çöküntü A1 – dən B5 – ə qədər adlandırılan doqquz stratigrafik vahidə bölünür. Əsas qazıntı ərazisində olduğu kimi, M5 – də A təbəqəsi çöküntülərinin normal geomagnetik ziddiyyəti müşahidə olunur və yuxarı Olduvay subkronu, B tə-

bəqəsi çöküntüləri isə erkən Yuxarı Matyuama kronu ilə əlaqə təşkil edir (1 – 10433).

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olur ki, ərazi son Olduvay subkronu zamanı məskunlaşmışdır (1.85 – 1.78 milyon il əvvəl). B təbəqəsi çöküntüləri tapıntıları Dmanisi məskunlaşma sahəsinin 1.77 milyon il əvvələ (Zemo Orozmani məskəni ilə stratigrafik əlaqələrinə əsasən ən azı 1.76 milyon il əvvələ (7) çatır (1 – 10433).

Qədim Dmanisinin paleoenvironmental bərpası paleoantoloji və paleobotanik tarixə əsaslanır. Paleobotanik tarix orada iki rütubətlik dövründə iki fərqli paleoenvironmentalın olduğunu göstərir. 1,77 milyon ildən əvvəlki dövr nəm və subtropik vəziyyətlə xarakterizə olursa da bundan sonrakı daha qurudur (3).

Dmanisidə aşkar olunan heyvan qalıqları IV dövrün çox əvvəli üçün xarakterikdir və son Viallafrans fauna toplusu kimi ifadə olunur (təxminən 1.8 – 1.7 milyon il əvvələ aid olunur). Burada biomüxtəliflik çox yüksək olmuş, 45 onurğalı növü müəyyən olunmuşdur (3 sürünən, 3 quş və 38 məməli). Onların arasında maral və at xüsusilə çoxdur. Yırtıcılar nəzərəçarpaçaq dərəcədə müxtəlifdir (14 növ), eləcə də otçuyənlər – bir qrup antiloplar, keçilər, qoyun və iri buynuzlu mal qara (7 növ) var. Dmanisi fauna siyahısında 2.1 – 2.5 milyon il əvvəl Gürcüstanın digər ərazilərində yaşamış heyvanların inkişaf etmiş formalarını da görmək olar (22).

İnsan təkamül tarixində 2.5 – 2 milyon il əvvəl vacib mərhələdir. Bu dövrdə insanlar ilk daş alətlər düzəltməyə və ondan istifadə etməyə başlamışlar. Bu zamana qədər Dmanisidə bütün geoloji təbəqələrdən 8 mindən çox daş artefaktlar aşkar olunmuşdur (22).

Daş alətlər 40 müxtəlif materialdan düzəldilmişdir. Onların petroqrafik təhlili insanların Masavera və Pinezauri çaylarının vadilərindən olan çay daşı və çınqıllardan və eləcə də təbaşir qayaları qırıqları hissələrindən istifadə etdiklərini göstərir. (Şək. 1)

Dmanisi daş alətləri Olduvay məskənindən və Avrasiyadan aşkar olunmuş artefaktlarla bənzərdir. Lakin öz materiallarından istifadənin çoxluğu onun özünəməxsusluğudur və bu xüsusiyyət onu digər məskəndən

Şəkil 1. Dmanisidən əldə olunmuş daş alətlər

tamamilə fərqləndirir.

Daş materiallarının öyrənilməsi onların burada yaşayan əhali tərəfindən toplandığını və gətirildiyini göstərir.

Dmanisi dişlərinin mikro örtüyünün təhlili qeyd etməyə imkan verir ki, onların qıdası Homo habilisdən daha zəngin olmuşdur və Homo erectus növünə xasdır (23).

Dmanisidə insan sümükləri ilə bərabər eyni dövrə aid müxtəlif iri (nəhəng ot yeyən) və xırda heyvanların sümüklərinin aşkar olunması artıq onların yaxşı ov etməyi bacardıqlarını və eyni zamanda nəhəng canlılardan müdafiə olunmaq qabiliyyətlərini göstərir.

1991-ci ildə Dmanisi alt paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunan çənə sümüyü (D211) stratigrafik paleomaqnit tədqiqatlarla və qazıntı faunasının öyrənilməsi əsasında, təxminən 1 milyon 770 min il əvvələ aid olunmuşdur. Bu həmin dövrə qədər burada aşkar olunan ilk insan qalığı olsa da, hal-hazırda Dmanisidə ən azı beş fərdə məxsus 60-dan çox kəllə və postkranial sümük aşkar olunmuşdur (3).

Dmanisidə aparılan qazıntılar zamanı D211 çənədən əlavə 1999 cu ildə yaşlı bir insanın kəllə qutusu (D2280), orta yaşlı natamam kəllə (D2282/D211), kiçik gənc kəlləsi (D2700/D2735), 200 ci ildə dişsiz yaşlı kişiyyə məxsus kəllə (D3444/D3900), nəhayət 2005-ci ildə sonuncu ən bütöv kəllə (D4500/D2600) aşkar olunmuşdur.

Ümümlikdə 1991–2005 ci illərdə Dmanisi məskənindən iki yeniyetmə və üç yaşlı olmaqla beş kəllə aşkar olunmuşdur (üç kişi, iki qadın). Kəllə həcmi 545 sm^3 – 775 sm^3 arası dəyişir. Kəllələr Homo erectus kimi təsvir olunmuşdur (8; 9; 10; 11; 12; 13; 14). Bununla belə, böyük D2600 çənə və kiçik D4500 kəllə yeni növ Homo georgicus kimi təqdim olundu (15; 16; 17). Daha sonra bəzi alimlər tərəfindən kəllələrdən üçü Homo georgicus aid olunmuşdur (18; 19). Qeyd etmək lazımdır ki, Homo georgicus homo erectusun lokal növlərindən və ya Homo habilis və Homo ergaster arasında keçid forması hesab olunur.

Bu zamana qədər qəbul olunmuş ümumi fikirlərə görə, bəzi Dmanisi kəllələri ayrı-ayrı növlərdən gəlmişdilər. Bununla belə, D. Lorkipanidzeyə görə Dmanisidən olan insan qalıqları tək qrupa məxsusdur, ola bilsin ki, hər hansı təbii hadisə nəticəsində məhv olmuşdurlar (20). Bu mümkündür amma, tarixi müəyyənləşdirmə üsullarının xətalılığına görə çətinidir.

Müasir üç-ölçülü kompyuter proqramından istifadə, beş qədim Dmanisi kəllələri arasında “forma” müxtəlifliyinin beş yaşayan insan və ya şimpanze arasında aydın müşahidə olunandan çox olmadığını təsdiq edir (20).

Kəllələrin anatomik xüsusiyyətləri öyrənilən zaman müəyyən olunmuşdur ki, Dmanisi nümunəsi multipli növdən ibarətdir. Bu zamana qədər aşkar olunmuş kiçik və ibtidai xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən beş kəllə və

postkranial sümüklərdə yaş və cinsi dimorfizmlə bağlı müxtəliflik olsa da eyni paleodemanın nümunələridirlər. Bütün beş Dmanisi kəlləsi vahid erkən Homo növünə aiddir. Dmanisi kəllələrinin çənələrinin morfoloji quruluşundakı fərq diş sistemi quruluşundan irəli gəlir (şək. 2).

Dmanisi qalıqlarının aşkar olunması Afrikadan kənarda ilk insanın yayılması haqqında müzakirələrin açılmasına zəmin yaratdı və insanın inkişaf tarixinə yenidən baxmaq üçün əsas verdi. Dmanisidə Homo erectusun erkən pleystosendə tədricən məskunlaşması mühüm biocoğrafi hadisə olmaqla bərabər, əsas bir təkamül nöqtəsi olmuşdur. Dmanisi insanların Homo erectus daxilində yaranması və yayılması vəziyyəti geniş müzakirələrə yol açmışdır.

Uzun müddət ümumi qəbul olunmuş fikrə görə Afrikanı tərk edən ilk insanlar Australopithecuslardan morfoloji cəhətdən tamamilə fərqləndilər. Onlar daha çox müasir tropik adamına bənzəyən bədən formasına malik olmuşdurlar (hündürboylu, böyük–beyinləri olmuş) və yaxşı düzəldilmiş daş alətlərə malik idilər (artıq iki artefakt forması düzəldə bilirdilər), əks halda onlar Afrikadan kənara gedə bilməzdilər. Lakin Dmanisi erkən Pliostoesen məskənin aşkar olunması və öyrənilməsi bu yanaşmanın tamamilə doğru olmadığını ortaya qoydu.

Dmanisinin zəngin insan qalıqları toplusu ən erkən üst Matuyama kronuna aid olunan (1.77 milyon il əvvəl) insanların sadə skelet cizgiləri ilə kiçik beyinləri olduğunu aşkar etdi. Dmanisi adamının beyninin həcmi $545 - 775 \text{sm}^3$, boyu 145 – 166 sm, çəkisi 40– 50 kq olmuşdur.

Dmanisidən olan dəlillər Qafqazda insanların ilk yaranma tarixini (FAD – first appearance date) müəyyən etməyə imkan verirdi. Bu işə Afrikadan kənarda insanların ən azı 1,85 milyon il əvvəl olduğunu göstərir. Dmanisi qalıqları aşkarlanmazdan əvvəl insanların Afrikadan yayılmasının bundan 1 milyon il əvvəl olduğu qeyd olunurdu. Bu material alimlərə insanların əcdadlarının Afrikadan kənara hərəkət etmələrinə və şimala doğru dünyanın digər hissələrinə yayılmalarına dair ən erkən dəlil vermişdir.

Şəkil 2. Dmanisi kəllələrinin kompyuter rekonstruksiyası

Bu tapıntılar qədim insanların yayılma yoluna dair rəqabət apararı iki nəzəriyyədən birini – koldan daha çox ağac kimi şaxələnməni dəstəkləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər boyu bəzi alimlər insanların daha çox bir gövdədən çıxarı ağac budaqlarına bənzər bir və ya iki növdən yayılmasını, digərləri isə prosesin daha çox müxtəlif zoğlu kola bənzədiyini və heç yerə yayılmadığı qənaətində olmuşdurlar. Hətta ikinci qrup alimlər Dmanisi tapıntılarında Cənubi Qafqaz regionunda təxminən iki milyon yaşlı olan ayrıca növ kimi baxırlar və eyni nəticənin Afrika kimi başqa ərazilərdən tapılan sümüklərlə bağı olacağı ilə razılaşmırdılar.

Sadə kranio-mandibulyar (kəllə – çənə) morfologiyaya, kiçik kəllə həcmi, orta bədən ölçüləri və postkranial xüsusiyyətlərin ibtidai mozaikliyi Dmanisi məskəni Afrika dan olan geniş qazıntı qalıqlarına bağılayır. Lakin Kəllə qübbəsinin və əsasının xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi onların Şərqi Asiyadan olan Homo erectusa yaxınlığını göstərir (24 – 326).

Ümumən qəbul olunmuşdur ki, Şərqi Afrikadan aşkar olunan qədim Homo erectus, Avroasiyaya yayılmırdan əvvəl orada yaranmışdır (çox güman ki, Homo habilisdən). Bu prespektivdən, Dmanisi insanları ən erkən miqrasiyanı təmsil edir və onların ibtidai xüsusiyyətləri yaşlarını və eləcə də onların yerli şəraitə uyğunlaşmasını əks edir (25).

Bununla belə, Afrikada ən erkən Homo erectus – Koobi Foradan olan KNM – ER 3733 kəllənin geoloji yaşı 1,78 milyon, KNM – ER 2998 isə 1,87 milyon ildir (26 – 10376). Beləliklə, Dmanisidən olan tapıntılar göstərir ki, Homo erectusun Afrika daxilində və xaricdə ilk yaranma dövrü eynidir.

Bu isə göstərir ki, Cənubi Qafqazda Dmanisi insanlarından qabaq məskunlaşılmışdı. Dmanisidə ilk məskunlaşmanın dəqiq müəyyən olunmuş yaşı qeyd etməyə imkan verir ki, Avrasiya böyük ehtimal ki, Şərqi Afrika Homo erectus meydana çıxmamışdan əvvəl məskunlaşmışdır (1 – 10432).

Digər fərziyyəyə görə, qalıqların morfoloji müqayisəsi və geoxronoloji tapıntılar Homo erectus Asiyada inkişaf etmiş və daha sonra bu növün nümayəndələri qərbi Asiyadan Afrikaya və şərqə – Yava və Çinə doğru yayılmışdır, eləcə də Afrikaya (geriyə) yayılmışdırlar (1; 6; 27; 28). Bu mülahizə zamanı düşünülür ki, Afrikadan Avrasiyaya yayılan ən erkən insan, Dmanisinin sadə xüsusiyyətləri və yaxın qədimliyinə uyğundur. Bununla belə, erkən Pliostoesendə insanların yayılması və məskunlaşması qərarını gücləndirmək üçün Afrika və Avropanın qədim çöküntülərindən əlavə nümunələrə ehtiyacı var.

Beləliklə, Yuxarıda deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, “Homo erectus” 2 milyon il əvvəl Afrikada yaranmış, daha sonra buradan 1,85 milyon il əvvəl Levante dəhlizindən (Afrikanı Avropaya birləşdirən nisbətən dar zolaq – dəhliz) Qafqaza gəlmiş və daha sonra Dmanisi kimi yerlərdən

keçməklə 1,7 milyon il əvvəl Asiyanın cənubuna və Uzaq Şərqi qədər – Çinə və Yavaya qədər yayılmışdılar, bu əvvəl düşünüldüyündən daha tez baş vermişdir və bu “Homo erectus”u insan təkamülündə birinci “global oyuncuya” çevirir.

Beləliklə, Dmanisi insanları bu günə qədər aşkar olunmuş Homo erectus növünün ən qədim növləri arasındadır, Afrikadan olan ən qədim insanların müasiridir və Avropa ərazisində məskunlaşan ən qədim Homo növü forması hesab olunur.

Liang Buadan aşkar olunan qalıqlar aşkar olunduqları adanın adına müvafiq olaraq Homo floresiensis adlandırılmışdır. Buradan olan doqquz fərdə məxsus skelet hissələri (bir skelet tam olmaqla) bərpa olunmuşdur. Onun boyunun hündürlüyü 1,1 m, bədənin çəkisi 25 – 30 kq, beyninin həcmi 417 sm³ olmuşdur (29).

Ədəbiyyat

1. Ferring R., Oms O., Agust J. et al. Earliest human occupations at Dmanisi (Georgian Caucasus) dated to 1.85 – 1.78 Ma // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2011, v.108, p. 10432–10436.
2. Bernard W. Did early Homo migrate “out of” or “in to” Africa? // Proceedings of the National Academy of Sciences, 2013. v. 108, No 26, p. 10375–10376.
3. <http://www.dmanisi.ge/page?id=1&lang=en>
4. Gabunia L., Vekua A., A Plio – Pleistocene hominid from Dmanisi, East Georgia, Caucasus // Nature, 1995, v.373, p. 509–512.
5. http://www.mediadesk.uzh.ch/articles/2013/schaedelfund-dmanisi_en.html
6. Lordkipanidze D., Jashashvili T., Vekua A. et al. Postcranial evidence from early Homo from Dmanisi, Georgia // Natur, 2007, v.449, p. 305–310.
7. Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D. et al. Early Pleistocene Hominid Cranial Remains from Dmanisi, Republic of Georgia: Taxonomy, Geological Setting and Age // Science, 2000, v.288, p.p. 1019–1025.
8. Rightmire G. P., Lordkipanidze D. Fossil Skulls from Dmanisi: Paleodeme Representing Earliest homo in Eurasia. / Vertebrate Paleobiology and Paleoanthropology Series, Out of Africa I, The first colonisation of Eurasia, Editors: Grine F., Fleagle J.G., Baden A.L., Leakey R. E., Springer, 2010. p. 225–245.
9. Gabunia L., Vekua A., Lordkipanidze D. et al. Current research on Hominid Site Dmanisi / Early Humans at the gates of Europe, Editors: Lordkipanidze D., Bar – Yosef O., Otte M., Liege, Erualle, 2000, v.92, p. 6–23.
10. Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire G. P. et al., A new skull of early Homo from Dmanisi, Georgia // Science, 2002. v.297(5578) p. 85–89.
11. Vekua A., Lordkipanidze D., Rightmire et al. The first edentulous hominin skull // Nature, 2005, v.434, p. 717–718.
12. Lordkipanidze D., Vekua A., Ferring R. et al., The earliest toothless hominin skull // Nature, 2005, v.434 (7034), p. 717–718.

13. Rightmire G. P., Lordkipanidze D., Vekua A. Anatomical descriptions, comparative studies and evolutionary significance of the hominin skulls from Dmanisi, Republic of Georgia // *Journal of Human Evolution*, 2006, v.50(2), p. 115-141
14. Lordkipanidze D., Vekua A., Ferring R. et al. Fourth hominin skull from Dmanisi, Georgia. / *The Anatomical Record Part A: Discoveries in Molecular, Cellular, and Evolutionary Biology*, 2006. 288A(11), p. 1146–1157.
15. <http://www.theconversation.com/of-heads-and-headlines-can-a-skull-doom-14-human-species-19227>
16. <http://www.japantimes.co.jp/news/2013/10/18/world/science-health-world/1-8-million-year-old-kull-from-georgia-gives-glimpse-of-our-evolution/#.VG22CGTsm94>
17. <http://www.telegraph.co.uk/science/evolution/6159294/Georgian-fossils-indicate-humans-lived-in-Europe-thousands-of-years-earlier.html>
18. de Lumley M.A., Lordkipanidze D., L'Homme de Dmanissi (Homo georgicus), il y a 1.810.000 ans. / In: C.R.Palevol, 2006. 5(1-2), p. 273 – 281.
19. de Lumley M. A., Gabounia L., Vekua A., Lordkipanidze D., Les restes humains du Pliocene final et du debut du Pleistocene inferieur de Dmanissi, Georgie (1991 – 2000). I – Les cranes, D 2280, D 2282, D 2700. 2006, *L'Anthropologie*, 110(1), p. 1 – 110.
20. <http://www.donsmaps.com/dmanisi.html>
21. <http://www.theconversation.com/of-heads-and-headlines-can-a-skull-doom-14-human-species-19227>
22. <http://www.dmanisi.ge>
23. Pontzer H., Scott J., Lordkipanidze D., Ungar P. Dental microwear texture analysis and diet in the Dmanisi hominins // *Journal of Human Evolution*, 2011. V.61, Issue: 6, p. 683 – 687.
24. Lordkipanidze D., Ponce de Leon M., S., Margvelashvili A.. et al. Complete skull from Dmanisi, Georgia, reveals evolutionary biology of early Homo // *Science Magazine*, 2013, Vol 342, p. 326 – 331.
25. Anton S.C. Natural history of Homo erectus // *American Journal of Physical Anthropology*. 2003. S37, p. 126 – 70.
26. http://www.mediadesk.uzh.ch/articles/2013/schaedelfund-dmanisi_en.html
27. Lordkipanidze D., Vekua A., Rightmire G. P. Margvelashvili A.. Hominid fossils from Dmanisi and their place among the Early Hominids // *Bulletin of the Georgian National academy of Sciences*, 2007, v.175, p. 104 – 111.
28. Martinon – Torres M., Bermudez de Castro J.M., Gomez – Robles A.. et al. Dental evidence on the hominin dispersals during the Pleistocene. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2007, v.104(33), p. 13279 – 13282.
29. http://www.phschool.com/science/science_news/articles/evolutionary_back_story.html

THE LOWER PALEOLITHIC SITE OF DMANISI

Yagub Mammadov

Summary

Key words: Lower Paleolithic, Southern Caucasus, Dmanisi, Homo Erectus

The Article is about the archaeological and paleoanthropological studies of the Lower Paleolithic site of Dmanisi.

The settlement is located in the territory of the Republic of Georgia, Southern Caucasus, is considered to be a settlement where the most ancient Homo Erectus samples outside Africa had been discovered. Remains discovered here showed that, beyond Africa, people had been spread about 1,8 million years ago. Dmanisi remains can also be considered to be an early proves and fact until today, which showed the spread of the human ancestors to the north of the different parts of the world and people move outside Africa.

Five skulls (three male and two female) and more than 60 different other fossils were discovered there. As a result of archaeological and paleoanthropological remains enable us to have much more information about morphological structure and the way of life of the people resided the site.

Gradual occupation of Homo Erectus at Dmanisi settlement is considered to be an important biogeographical event and also, had been the main evolution point. Emergence and the spread of Dmanisi people inside of Homo erectus, had become the reason for important discussions.

Hypothesis about the genetic development of the Homo Erectus and the Homo Habilis had been broadened by the fossils found from the Dmanisi settlement. Meanwhile, according to their size (545 – 600 cm³) and condition of the postcranial bones, skulls from Dmanisi were more characteristic to Homo Habilis. From this point of view, Dmanisi fossils discovered in 1999 – 2001, had firstly been presented as subspecies in the Homo and named due to the region where they were found: “Homo Georgicus” (“Georgia man”). Homo Georgicus had actually been presented as a generation of Africa Homo Habilis and an ancestor of Homo Erectus.

But recent anthropological investigations showed that, H. habilis, H. Rudolfensis, H. ergaster and H. erectus of the early Homo species existed as sympatric for several hundred thousand years in the lake shore of Turkana and also their cladogenetic of the emergence and distribution of the species. As a result, H. georgicus is considered to be one early subspecies of H. erectus and was called as “Homo erectus georgicu”. Nowadays, investigations are being carried out on the ancestors of the H. erectus species.

So, discovery of the Homin of the Dmanisi Early Pleistocene and its investigation had brought a light on the several points of the emergence and distribution of Homin.

НИЖНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКАЯ СТОЯНКА ДМАНИСИ

Ягуб Мамедов

Резюме

Ключевые слова: нижний палеолит, Южный Кавказ, Дманиси, *Homo erectus*

Статья посвящается результатам изучения останков *Homo erectus* найденных в Дманиси, раннеплейстоценовом поселении.

Поселение Дманиси, находящееся на территории Республика Грузия, считается самым древним представителем вида *Homo erectus*, обнаруженном за пределами Африки и отражает распространение древних людей минимум 1,8 млн. лет тому назад, а также распространение их на север, в другие части света.

В результате проведенных в Дманиси археологических и палеоантропологических изысканий было найдено 5 черепов (3 женских, 2 мужских), а также более 60 других костей, позволяющих получить богатую информацию об образе жизни, морфологической структуре живших здесь людей.

Расселение *Homo erectus* на поселении Дманиси явилось не только биогеографическим событием, но и оказалось важной точкой эволюции. Предположения об анагенетической развитии вида *Homo erectus* от *Homo habilis* еще больше усилились из-за обнаружения фоссил из поселения Дманиси. Так как черепа из Дманиси из-за своего малого объема (545 – 600 см³) и по состоянию посткраниальных костей больше похож на *Homo habilis* нежели на *Homo erectus*. Исходя из этого, приобретенные в 1999-2001 гг. фоссилы из Дманиси первично были представлены как отдельный подвид внутри вида *Homo* и названо, учитывая страну в котором обнаружено, “*Homo georgicus*” (“Человек Грузии”). *Homo georgicus* был представлен как род вида Afrika *Homo habilis* и предок вида Asiya *Homo erectus*.

Однако, в последние годы в результате исследований проведенных в этой сфере было определено, что ранние виды (*Homo habilis*, *Homo rudolfensis*, *Homo ergaster*, *Homo erectus*) на берегах озера Туркан несколько сотен тысяч лет назад жили симптоматично, появились и распространились кладогенетически. Это показало, что *Homo georgicus* не отдельный вид, а один из самых ранних подвидов *Homo erectus* и было названо “*Homo erectus georgicus*”.

Таким образом, были прояснены многие вопросы о происхождении и распространении *Homo* с изучением и открытием Дманисского поселения.